

עיונים לפרשת מסעי עפ"י הרמב"ם

מרכז מורשת הרמב"ם רח' התנאים 6 טבריה, משרדי המרכז רח' יוחנן בן זכאי 6 טבריה טלפקס 04-6790632
לשאלות, הערות והארות info@harambam.org.il

לעילוי נשמת אסתר בת רחמה

האם יש מצווה ליישב את ארץ-ישראל?

הרב מאיר שרעבי

אך בשו"ת אבני נזר⁸ כתב שלא ייתכן לפרש כדברי ספר מגילת אסתר ופאת השולחן, שכן הרמב"ם מונה את מצוות בניית המקדש והעליה לרגל, אף שגם הן אינן נוהגות כל זמן הגלות - אז במה שונה מצוות יישוב הארץ? וכשם שמצוות בניית בית המקדש תקפה לדורות, אלא שלא תמיד ישנה אפשרות מעשית לקיים אותה, כך גם מצוות יישוב ארץ ישראל תקפה תמיד, אלא שלא תמיד אפשר היה לבצע אותה.

לכן אומר בעל אבני נזר הסבר חדש: כפי שאמרנו, לרמב"ם יש כללים וקריטריונים שעל-פיהם מונים את תרי"ג מצוות, ולא כל חובה שנזכרת בתורה היא מצווה בפני עצמה מתוך התרי"ג. כלל נוסף של הרמב"ם הוא "שאינן ראוי למנות חלקי מלאכה..." כל חלק וחלק בפני עצמו⁹. הרמב"ם מביא דוגמה: בניית כל הכלים שיש בבית-המקדש - המנורה, השולחן ושאר הכלים - הם חלקים של מצוות בניית בית-המקדש, ולכן בתרי"ג ישנה מצווה אחת בלבד שכוללת את בניית המקדש וכל כליו.

לעומתו, הרמב"ם סובר שמצוות בניית הבית היא מצווה בפני עצמה, ומצוות בניית הכלים היא מצווה בפני עצמה, ואין לחבר בהכרח שני חלקים למצווה אחת.

טוען בעל אבני נזר שמחלוקת הרמב"ם והרמב"ן לגבי מצוות יישוב ארץ ישראל מבוססת על אותו עיקרון: מצוות יישוב הארץ היא חלק אחד של המצווה, כאשר מצוות הכרתת שבעת העממים יושבי-הארץ היא החלק השני של המצווה, ולכן הרמב"ם מונה אותן רק למצווה אחת - מצוות הכרתת שבעת העממים, ובתוכה הוא כולל את מצוות יישוב-הארץ. לדעת הרמב"ן, לעומתו, העיקרון הוא שמונים כל חלק מחלקי המצווה

מדוע הרמב"ם השמיט את מצוות יישוב הארץ?

ידוע שהרמב"ם לא מנה בספר המצוות את מצוות יישוב ארץ ישראל, ואילו הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות¹ מנה זאת כמצוות עשה, שמקורה הוא מהפסוק שבפרשתנו: "והורשתם את הארץ וישבתם בה"².

יש שתי דרכים מרכזיות להבין את משמעות השמטת הרמב"ם: הראשונה - שאכן הרמב"ם סובר שאין שום מצווה מהתורה ליישב את ארץ ישראל. דעה זו מובאת בספר שיירי כנסת הגדולה³. הדרך השנייה, שמצויה הרבה יותר בספרי הפוסקים⁴, היא שאף הרמב"ם מודה שישנה מצווה מהתורה ליישב את ארץ ישראל. אך מכיוון שבחומש יש הרבה יותר מתרי"ג חיובים, ישנם קריטריונים שלפיהם מחליט הרמב"ם איזו מצווה נחשבת אחת מהתרי"ג ואיזו לא, והרמב"ם עצמו ניסח את הקריטריונים הללו בתחילת ספר המצוות. כמה דרכים נאמרו להסביר מדוע מצוות יישוב ארץ ישראל איננה נכללת בקריטריונים הקובעים שהמצווה היא אחת מהתרי"ג.

נמנה כאן חלק מההסברים שנאמרו לכך:

בספר מגילת אסתר⁵, וכן בספר פאת השולחן⁶, כתבו שאין מצווה זו נוהגת לדורות, אלא נהגה רק בימי יהושע, ולאחר מכן, כשגלו, בטלה מצווה זו עד ימות המשיח. לפיכך לא מנאה הרמב"ם, שכן אחד ה'שורשים' - הקריטריונים שקבע הרמב"ם להגדרת מצוות התרי"ג - הוא: "שאינן ראוי למנות מצוות שאינן נוהגות לדורות". עם זאת, כתב פאת השולחן, אף שאין זו מצווה מן התורה כיום, ודאי שישנה חובה מדרבנן ביישוב הארץ⁷.

5. על השגות הרמב"ן שם. בעקבותיו צעדו רבים, כאשר כל אחד מוסיף קצת נופך והסבר משלו: כלי חמדה תחילת פרשת מסעי, עמוד 283; ר' צדוק הכהן מלובלין בספר 'דברי סופרים' אות יז.
6. סימן א, בית ישראל, ס"ק יד.
7. כך כתוב גם בשיירי כנסת הגדולה שהזכרנו לעיל.
8. יורה דעה, סימן תנ"ג. גם בשו"ת שואל ומשיב קמא, חלק א, סימן קנא, כתב שלדעת הרמב"ם היכולת של איש לכופף את אשתו ולהיפך לעלות לארץ ישראל תקפה גם בזמן הזה. וזה מקור למצווה לעלות וליישוב לארץ ישראל.
9. ספר המצוות לרמב"ם, השורש השנים-עשר.

1. שכחת העשין, ד.
2. במדבר לג, נג.
3. בשם תשובות בכתב-יד של מהר"א חסון ומהר"ד נחמיאס. ראה גם שו"ת מרחשת, חלק א, סימן כב, אותיות ו, ח, וגם שו"ת בית הלוי, חלק ב, סימן נ.
4. כך משמע מהרמב"ם עצמו, שפסק את ההלכה האמורה בסוף מסכת כתובות, דף קי ע"ב, וראה תוספות שם, ד"ה 'הכל מעליו'. וראה בנוסף: ספר זוהר הרקיע לרשב"ק, אות עו; שו"ת מבי"ט, חלק א, סימנים קלט, רמח; שו"ת מהר"ט, חלק ב, יורה-דעה, סימן כח; כנסת הגדולה, אבן העזר, סימן עה, הגהות בית יוסף, אותיות כה-כח, שהביא פוסקים רבים מגדולי זמננו, שסברו שיש מצווה בעלייה לארץ ישראל לכולי עלמא.

כמצווה בפני עצמה, כמו שראינו לעיל לעניין מצוות כלי המקדש, ולכן הוא מונה את מצוות יישוב הארץ כמצווה בפני עצמה.

אך קשה לומר הסבר זה, כיוון שעקרונות אפשר ליישב את הארץ, אף ללא מלחמה, שכן אם ישלימו איתנו העמים היושבים בארץ, אין יותר צורך במלחמה, והרמב"ן עצמו, בהשגתו על הרמב"ם, מתייחס לכך: "ואל תשתבש ותאמר שהמצווה הזאת היא המצווה במלחמת שבעה עממים..." [כיון] שאנו נצטוונו להרוג האומות ההן [רק] בהילחמן עימנו, ואם רצו להשלים עמהן - נשלים...]. אבל הארץ - לא נניח אותה בידם...]. וכן אחר הכריתנו את העממים הנזכרים, אם רצו אחר כן שבטינו לעזוב את הארץ...]. אינו רשאים, שנצטוונו בכיבושה ובישיבתה". הרמב"ן טורח להדגיש שמצוות ישיבת הארץ אינה תלויה כלל בעמים יושבי-הארץ, ואף אם אין מלחמה מולם - מצוות יישוב הארץ לא זזה ממקומה, ולכן אין לטעון שמצוות יישוב הארץ היא חלק ממצוות הכרתת שבעת העממים.

בעל ספר 'אם הבנים שמחה'¹⁰ מסביר את השמטת הרמב"ם על-פי כלל נוסף באופן מניית המצוות. בשיורש הרביעי לספר המצוות כותב הרמב"ם "שאינו ראוי למנות הצווין הכוללים התורה כולה", ועל-פי זה כותב בעל 'אם הבנים שמחה'¹¹: "כיוון

דיישוב ארץ ישראל הוא מצווה יקרה כל כך, שהיא כלולה מכל המצוות, וכוללת כל התורה, וכל קביעת המועדים וראשי חודשים וכל מצוותיה תלויין בה...]. וכן כל חיות האומה תלוי בה, אם כן הוא מצווה כוללת ולא פרטית; על כן אינה באה בחשבון המצוות, שבאה לחשוב רק מצוות פרטים"¹².

טיעון זה הוא חידוש, שכן הרמב"ם עצמו מביא כדוגמה לשיורש הזה את הפסוק: "ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו"¹³, כלומר: ציווי כללי על כל המצוות, ולא על מעשה מסוים. לעומת זאת מצוות יישוב ארץ ישראל היא מעשה ספציפי. אך מקור לדברי 'אם הבנים שמחה' יש לראות בדברי הרמב"ם עצמו שכתב בספר המצוות¹⁴: "אם חס-ושלום יאבדו בני ישראל מארץ ישראל, חלילה לה' מלעשות זאת לפי שהבטיחנו בתורה שלא תכלה זו האומה כלל...].", כלומר: הרמב"ם אומר שאם לא יישאר אף אחד מעם ישראל בארץ ישראל, אפילו שיהיו יהודים בחוץ לארץ, זוהי כליה גמורה של עם ישראל¹⁵. אם-כן, אפשר ללמוד מדברי הרמב"ם שיישיבה בארץ ישראל היא אכן יסוד הקיום של כל התורה כולה, ולכן אפשר להגדיר מצווה זו כמצווה כללית על קיום כל התורה.

10. עמוד קנד.

11. בשם הגאון ר' יונה דב בלומברג.

12. בדומה לזה כתב שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז, סימן מח - קונ' אורחות המשפטים פרק יב, ובשו"ת יחוזה דעת, חלק ה, סימן נז, בשם המב"ט.

13. שמות כג, יג.

14. מצות עשה קנג, על-פי הנוסח המובא במפרש בהלכות קידוש החודש, פרק ה, הלכה יג.

15. ראה שו"ת חתם-סופר, יורה דעה, סימן רלז, שעמד על דקדוק זה.

עינים במשנה תורה - הרב שלמה בן רחמים מה גדול יותר?

ובריך, כלומר: השתדל להיות זה שמברך ומוציא את האחרים ידי חובתם ולא להיפך. מדבריהם נראה שמעלת המברך היא המעלה החשובה.

לפי הסבר זה, דברי הרמב"ם מדוקדקים: הוא כתב על העונה אמן 'שהרי זה כמברך, בכ"ף הדמיון, ולא כתב שהוא גדול ממש כמו המברך, שהרי מעלתו פחותה ממי שבירך בעצמו.

בעל שו"ת המבי"ט⁵ דקדק מדברי הרמב"ם הנ"ל, שהמעלה שיש למי שעונה אמן, שהוא כמברך, נאמרה דווקא במי שענה אמן על ברכה שחייב בה, ויוצא בה ידי חובה. הוא דקדק זאת מכך שהזכיר הרמב"ם מעלה זו דווקא בהלכה שמדברת על היוצא ידי חובת ברכה בשמיעה מאחר, ולא ציין בצורה כללית שהעונה אמן מעלתו כמברך.

מהתבוננות בסוגיה, שעליה מבוססים דברי הרמב"ם, מתחזקת טענת המבי"ט: הגמרא שדנה במעלת העונה אמן, מדברת על מקרה שהעונה יוצא ידי חובה, ולא בסתם עונה אמן. אם כן הרי לנו מקור ברור לכך שהרמב"ם סידר את ההלכות בצורה כזו, כך שישתמע מהן שמעלת העונה אמן קיימת דווקא כשעונה על ברכה שחייב בה.

מובא בגמרא¹: "רבי יוסי אומר: גדול העונה אמן יותר מן המברך", כלומר, מעלתו של העונה אמן על ברכה גדולה יותר ממעלת המברך עצמו. הגמרא ממשיכה ואומרת, שיש חולקים וסוברים שמעלת המברך היא זו שגדולה יותר.

הרמב"ם כותב²: "כל השומע ברכה מן הברכות מתחלתה ועד סופה ונתכוון לצאת בה ידי חובתו - יצא, ואף על פי שלא ענה אמן, וכל העונה אמן אחר המברך - הרי זה כמברך, והוא שיהיה המברך חייב באותה ברכה".

בתחילת דבריו כבר ציין הרמב"ם שמי ששומע את הברכה יצא ידי חובתו גם בלי לענות אמן - כלומר, מבחינה הלכתית שמיעת הברכה נחשבת כאמירתה, גם בלי עניית אמן. אם כן, ודאי שבהמשך דבריו, "וכל העונה אמן...]. הרי זה כמברך", אין כוונתו לומר שהעונה אמן נחשב כאילו בירך, אלא כוונתו לדבר על מעלתו של העונה אמן.

הכסף משנה³ מבאר שהרמב"ם בדבריו אלו מתכוון לומר שאין הלכה כדברי רבי יוסי, אלא כמי שאמר שמעלת המברך גדולה יותר. לפי דבריו, המקור לכך שזו ההלכה הוא המנהג הנזכר בגמרא כמנהגם של כמה אמוראים⁴, שהיו אומרים לבניהם 'חטוף

1. ברכות, דף נג, עמוד ב.

2. ברכות, פרק א, הלכה יא.

3. שם.

4. מסכת ברכות, שם.

5. חלק א, סימן קיז.